

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ

(ԱՐՄԷՆՆԵՐ ԹԷ ՀԱՅԱՍՏԱՑԻՆԵՐ)

Արդ, այս ամէնի վրայ, եթէ հաշուի առնենք նաեւ ներքոյիշեալ կէտերը, մեզ թւում է, այլեւ «Հայ» և «Հայաստան» անունները Հայաստանի և Հայասացիների հետ կապելու վարկածը խիստ կասկածելի բնոյթ կ'ունենայ: Հետևաբար, ինչքան էլ ընդունենք Հայասացիների պատմական գոյութիւնը, ոչինչ կարող ենք ասել սակայն նրանց պատմական գործունէութեան մասին, որ քաղաքակրթութեան մէջ որեւէ նշանակալի դեր խաղացած լինէր:

Որովհետև.

ա. — Հայասացիները իրենց գոյութեան ամբողջ պատմութեան ընթացքում չեն կարողացել դուրս գալ իրենց կիսանկախ վիճակից և տիրել ամբողջ հայկական բարձրամշակունի (Ար. Ալաօյաճեան), նշանակալից քաղաքակրթութեան գործունէութիւն ունենալ, ինչպէս որ եղել է Նայիրի-ուրարտական ցեղերի միութեան պարագան, որի պատմական բարձր մակարդակի ու հզօրութեան երբեք չեն կարողացել հասնել Հայասացիները:

բ. — Հետևաբար, ժամանակի օտար պետութիւնների վկայութիւնները, ինչպիսիք էին Ասորեստանեան բեկոռագիր արձանագրութիւնները և աւելի յետոյ՝ Վան-Տոսպեան արձանագրութիւնները, ոչ մի յիշատակութիւն չունեն նրանց մասին, երբ այդ միւսնոյն արձանագրութիւնները յիշատակում են Նայիրի-ուրարտական միութեան պատկանող քաղմաթիւ տարրեր ցեղերին:

գ. — Պետական ու հասարակական անբաւարար քաղաքակրթութեան հետևանքով, ոչ մի վստահելի ծանօթութիւն չունենք Հայասացիների ապրած քաղաքների անունների մասին, բացի Կամախուից:

դ. — Միևնոյն չիմունքներով՝ նրանց գործածած լեզուից ոչինչ չի հասել: Նրանց անձնանունները խեթական են, իսկ նրանց լեզուն հնդեւրոպական է, բառերի արմատները խեթական, իսկ ածանցները՝ խուրիտական: Իսկ պէտք է յիշել, որ խեթական (հիթիթների) լեզուն նմանապէս հնդեւրոպական լեզու է:

ե. — Եւ վերջապէս, Հայասացիների կրօնական պանթէոնից պատմութիւնը ոչինչ չի ժառանգել և ոչինչ չի յիշում այսօր:

Ուրեմն տեսնում ենք, որ յանձինս Հայասացիների մեր առջև ունենք քաղաքականութեամբ տկար և քաղաքակրթութեամբ տեղոյն ու անորոշ դէմք ու չիմազիծ ունեցող ցեղային միաւորումների մի տեսակ, որի նման չատ-

չատեր կային անշուշտ տուեալ ժամանակաշրջանում հայկական բարձրաժան-
դակի վրայ:

Հարց է առաջանում.

— Հնարաւոր է արդեօք, որ մի ցեղ կամ ցեղերի մի միաւորում ա-
ռանց հզօր քաղաքականութեամբ ու բարձր քաղաքակրթութեամբ ապրած նը-
շանակալից կեանքի և անցեալի, իր բնաջնջումից 6-7 հարիւր տարի յետոյ կա-
րողանայ իր անունը պարտադրել ու տարածել տարրեր ցեղերից ու ազգու-
թիւններից կազմուած ազգաբնակչութեան ու երկրի վրայ:

Երկրորդ.

— Պեկասցիների արչաւանքի տակ 12րդ դարում կործանուելուց յե-
տոյ ինչպէ՞ս և ո՞ւր ապրեցին ու գոյատևեցին Հայասացիները: Ի՞նչ եղան նը-
րանց մնացորդները, երկրի ո՞ր մասում ցրուեցին: Ի՞նչ դործունէութիւն ու-
նեցան այնուհետև և ի՞նչ ուժ էին ներկայացնում իրենցից:

Պատմութիւնը այս հարցերի պատասխանները չունի: Իսկ ինչ որ ու-
նի ստելու, միայն մի կարճ նախադասութիւն է.

— Ամէն ինչ լուծւում է Հայասացիների մասին:

Մինչդեռ մենք տեսնում ենք, որ Հիթիթները չարունակում են ապ-
րել իրենց մնացորդներով մինչև մեր թուարկութիւնից առաջ երկրորդ դարու
սկիզբը:

— Բոլոր կողմերից հանգած Հայասացիները 6-7 հարիւր տարիների
երկար ժամանակամիջոցում, երբ նրանց փոշին անգամ մնացած չէր լինի, ինչ-
պէ՞ս կարող էին իրենց անունը տալ և ընդհանրացնել:

Անշուշտ այս հարցերի պատասխանները մտահոգել են պատմագէտնե-
րից ոմանց, որոնք աշխատել են մօտաւոր ենթադրութիւններով գոհանալ և
այդ ենթադրութիւնները ներկայացնել որպէ՜ս պատմական իրողութիւններ,
չեղունելով պատմական սկզբունքներից:

Բաւարարուենք միայն երկու հեղինակների տեսակէտներ քննելով:

Ըստ Քասունիի տեսակէտին, Հայասացիների մնացորդը «Հայկական
լեռնաշխարհի զանազան ժողովուրդներու մէջ իրրեւ անջատ ու կարեւոր տարր
մը իր գոյութիւնը պահած պիտի ըլլայ»: Զարգացնելով իր տեսակէտը, Քա-
սունին աւելացնում է. «Հաւանականօրէն հեռու չէ ուրեմն խորհիլ, թէ բաւա-
կան տեղեր, դուցէ անջատ—անջատ կային հայասական զինեալ համայնքներ, ո-
րոնք իրենց տոհմիկ իշխաններն ու արքայիկները ունէին, որոնք զինակցել են
Դայաինիի և Ետիունիի թագաւորներուն»: Այնուհետև, շեշտում է հեղինակը,
Հայասա—Ազգի պետութեան կործանումից յետոյ նրանց մնացորդները Փոքր
Հայքի կողմերը քաշուած ապրեցին: Ապա յարգելի հեղինակը սիրում է Հա-
յաստանի տարրեր մասերում՝ Երասխ գետի ներքեւի հոսանքի վրայ, Գեղամայ
ծովի ափերի մօտ, Այրարատեան աշխարհում, դուցէ Զարիշատի լճի շուրջ,
սփռուած Հայասացիների ինքնավար համայնքներ տեսնել: Այո, սիրում է
տեսնել... բայց նրանք չկան ու լոկ կրկներեւոյթ են: Որովհետև պատմութիւ-
նը մեզ հաղորդում է, որ Արմէնները ճորդ դարի սկզբում, երբ առաջին անգամ
երևացին Ալիս ու Եփրատ գետերի հովիտներում, այնտեղ գտան մի քանի բը-
նիկ ժողովուրդներ: Իսկ ինչքան առաջացան դէպի հայկական բարձրաժանդա-
կը, այնքան նոր ազգերի և ժողովուրդների հանդիպեցին: Թուենք նրանց կա-
րեւորագոյնները և տեսնենք, թէ որտե՞ղ են այս Հայասացիները:

Այդ ցեղերը կամ ժողովուրդներն էին՝ Ուրարիներ, Մաննացիներ,
Մադիացիներ, Սասպիրացիներ, Պակտացիներ, Մադիացիներ, Մարդացի-
ներ, Տայեցիներ, Մակրոններ, Կատառնացիներ, Մոքսացիներ, Ուտայցիներ,

Աղվաններ, Իրերացիներ, Սիւնեցիներ, Սևորդներ, Կորդուացիներ, Շակեր, Կասպիացիներ և այլն⁶։ Այս անունները աւանդուած են մեզ ու վաւերացուած Յոյն պատմագրութեան (Հերոդոտոս, Քսենոֆոն, Ստրաբոն), ինչպէս նաև հետագայ Հայ պատմիչների կողմից։ Բայց Հայաստացիների մասին ո՛չ մի խօսք և ակնարկ։ Ո՞ր էին նրանք և ի՞նչ էին անում⁷։ Բայց իրենց անունը պարտադրելու համար անհրաժեշտ չէ՞ր որպէսզի Արմէններին հաւատար ուժ ներկայացնող տարր լինէին, մանաւանդ «Հայասա»ի՝ «Հայաստան»ի վերածուելու ժամանակաշրջանում։ Եթէ ըստ Պրոֆ. Խաչատրեանի, ճիշդ է որ «Հայաստան» բառի «ստան» վերջին մասը պարսկերէնից փոխառնուած է և նշանակում է «տեղ», որը կարող է փոխառնուել Պարսիկների հետ յարաբերութիւններ ունենալուց յետոյ» (Սեպագիր Նրջանի Պատմութիւն), հապա ե՞րբ, որտե՞ղ և ինչպէ՞ս Հայաստացիների և Արմէնների միջև չի ունեցաւ և առաջիններից որդեգրուեց «Հայ» անունը։ Դժբախտաբար, Պրոֆ. Խաչատրեանը տատանում է այս հարցի երկու ծայրերի միջև. «12րդ դարում — դրում է նա — կործանուած է Հիթիթ մեծ կայսրութիւնը փոխզնների ներխուժումով և իր փլուտակների տակ ծածկուած է ուրիշ շատ անունների հետ և Հայասա-Պայասա անունը օտար երկրների համար»։ Շատ ճիշդ է։ Այս տեսակէտով գրեթէ ընդմիջւոյ Պրոֆ. Խաչատրեանը ժխտում է Հայաստացիների մասնակցութեան հնարաւորութիւնը պատմական անունի կազմաւորման։ Բայց թէ յարգելի պրոֆեսորը չի ասում, թէ ի՞նչ շարժառիթներից մղուած բնիկ երկրի ներսում այդ անունը պահուած է ու շարունակուած պահպանուել տարբեր ցեղերի մէջ, որպէսզի հետագայում աւանդուի ամբողջ երկրամասի բնակչութեանը։ Այդ ի՞նչ պատմական օրինաչափութիւն է, որ ժողովուրդների դոյամարտին մէջ մի ցեղի անուն ապրի, երբ նրա իսկական, հարազատ տէրը չկայ։ Այդ ի՞նչ փայլուն յիշատակ էին թողել Հայաստացիները, որ նրանց անունը 6-7 դար յաղթական կերպով ապրէր։ Ոչ միայն ապրէր, այլև պարտադրէր ինքն իրեն համազգային անուան կոչում մի, երբ այդ ցեղի հետքն անգամ չէր մնացել... Իսկ այդ իրաւունքը ինչո՞ւ չցանկանային ունենալ ժամանակին կենդանի ապրող Խալս-Ուրարտական հրգոր ցեղերից մէկն ու մէկը։

Պրոֆ. Խաչատրեանը ծառացած հարցի ծանրութեան տակ աշխատում է, այնուամենայնիւ, որեւէ բացատրութիւն տալ, ու գրում է. «Հիթիթները ապրում են մինչև Ստրաբոնի ժամանակները երկրորդ դարու սկիզբը Արտաքսիասի (Արտաշէս) և Զարիադրէսի (Զարհ) ժամանակները։ Այսինքն՝ Արտաշէսեան թագաւորութեան սկիզբը։ Նրանց մնացորդները կոչուել են «Կատեր»

⁶ Աւելի մանրամասն տես Գ. Մեսրոպ, «Ուրարտուի Քաղաքակրթութիւնը» և «Արմենիա» գիրքը։

⁷ Այս կապակցութեամբ՝ Հայաստանի գիտնականներից Պրոֆ. Մ. Մըկրեանն իր «Մովսէս Խորենացի» վերնագրով հրատարակած գրքում, հիմնելով Ուրարտական քաղաքներից Մենուայի քոչած արձանագրական հագորդումների վրայ, դիտել է տալիս իրաւար։ «Մենուան առաջինն էր, որ անցաւ եփրատը և մտաւ Խեքեքի երկիրը։ Նրա յաջորդները՝ Արգիշտի և Մարդուրիս Բ.-ը շատ աւելի խոշոր նուաճումներ են ձեռնարկում այդ կողմերում, բայց դարձեալ իրենց տարեգրութիւններում, ոչ մի անգամ չեն յիշատակում «Խայասա» կամ «Հայասա» երկիրը։ Իսկ սա նշանակում է՝ կամ երկրի բնակիչները իրենց երկիրը «Խայասա» չեն կոչել, կամ նրանք այլևս որպէս ցեղ գոյութիւն չունէին և այնտեղ արդէն ուրիշ ցեղեր էին բնակուում։ Անշուշտ հաւանական է առաջինը»։ (Մ. Մկրեան, Մովսէս Խորենացի, 1970, էջ 197)։

կամ «Կատուններ», նախկին Հիթիթները՝ կուտ-խաթ-խատ-կատ : Այս Կատները՝ նախկին Հիթիթները, բոլորն էլ Հայ ազգը կազմող գլխավոր բաղադրիչ տարրերից էին, կարող էին պահած լինել «Սայասա» անունը, որ դիւրաւ կարող էր ընդհանրանալ» (Սեպագիր Շրջանի Պատմութիւն) : Բայց Պրօֆ. Սաչատրեանը ինչո՞ւ է մոռանում, որ Հիթիթներն ու Հայասացիները քննամիտ ցեղեր էին կամ գէթ քննամիտ յարաբերութիւնների մէջ ապրող ցեղամիաւորութիւններ : Ի՞նչ օրինաչափութեան հիման վրայ մի թշնամի ցեղ կարող էր պահել իր թշնամու ցեղի անունը և հնարաւորութիւն տալ նրա անունը «դիւրաւ ընդհանրացնելու» : Այս ենթադրութիւններից արած եզրակացութիւններում սակայն, Պրօֆ. Սաչատրեանը աւելի քան զգաստ է : «Այս բացատրութիւնները —ասում է նա—, ճիշդ լինելու դէպքում իսկ «Սայասա» կամ «Հայասա» ստուգաբանութիւնը այնուամենայնիւ «մնում է դեռ անյայտ» (Սեպագիր Շրջանի Պատմութիւն) :

Նոյնպէս Քասունին մեծ ռզլորութեամբ խօսելուց յետոյ «Հայասա» կամ «Հայասացիներ» վարկածի մասին, վերջում, իր եզրակացութիւնները ամփոփում է ջերմութիւնից ընկած հիւանդի թոյլ ձայնով. «Մեծ դժբախտութիւն է, որ Հայասայի թագաւորներուն կողմէ գրուած որեւէ յիշատակութիւն չունինք. Հայասացիների մասին մեր բոլոր գիտցածը իրենց թշնամիներուն՝ Հաթեանց կողմէն պատմուած է, և ասոր մէջ բնականաբար ներքին, մշակութային կեանքի վերաբերեալ յիշատակութիւններ խիստ ցանցաւ են : Առ այժմ Հայասայի մշակոյթին ու քաղաքակրթութեան մասին մեր տեսութիւնը կառուցանելու ուրիշ հիմք չունինք բացի Պողադէօյի արձանագրութեանց ժլատ ու միակողմանի տուիքներէն» :

Այս ամէնից յետոյ, մեզ մնում է, առայժմ, «Հայ» բառը ընդունել ոչ թէ Հայասա ցեղերի անունից առաջացած բառ, այլ արիական Արմէնների հնդեւրոպական լեզուից ծագում առած մի անուն, ինչպէս որ փորձել են լեզուաբանական ստուգաբանութեամբ բացատրել ու հաստատել օտար և Հայ հնդեւրոպարաններ : Բացի լեզուական օրէնքներից, «Հայ» բառի հնդեւրոպական ծագումը հաստատում է նաև պատմական օրինաչափ հանդամանքներով : Հայ (Hay) բառը դիտնականներ համեմատում են հնդեւրոպական ծագմամբ Պետ (pet) արմատի հետ, որ ժողովրդական գործածութեան մէջ դարձել է «Հայ» բաղաձայնական սխտեմի այն հաստատուն տառադարձութեամբ՝ որով Պ (P) տառը հայերէնում փոխուած է Հ (H)ի, իսկ «Տ» (T) «Յ»ի : Հնդեւրոպական Պետեր (Peter) դարձել է «Հայր» (Hair) : Հայերը ժամանակի ընթացքում պարսկական և սանսկրիտ Պետ (Pet=տէր) ձևից են փոխառնում այդ վերջաւորութիւնը : Հայերը հենց այդ ժամանակուանից էլ պահել են «Պետ»ի գործածութիւնը : Ուրեմն, Հայերը իրենց «Տէր» տիտղոսն են տուել մտնելուց յետոյ Ուրարտու, ուր ապրում էին Սալդ-Ուրարտացիները, որոնց վրայ «Տէր» են դառնում որպէս յաղթողներ : Այս սովորութիւնը պատմականօրէն օրինաչափ երեւոյթ է եղել հնդեւրոպական բոլոր ցեղերի մօտ, որոնք զանազանուելու համար իրենց գրաւած երկրների տեղական բնակիչներից, իրենք իրենց մկրտել են պատուաւոր տիտղոսներով : Այսպէս է եղել Հնդկաստանում, Պարսկաստանում, ուր հնդեւրոպացիները իրենց անուանել են «Արիներ» (Արիս), այսինքն՝ հաստատուն, հաւատարիմ, իմաստուն, իսկ տեղացիներին՝ «ստրուկներ» :

Առայժմ, միակ տրամաբանական և դիտական հիմք ունեցող բացատրութիւնը, ըստ մեզի, որ Հայ և Հայաստան բառերի ծագման գործածութեան տալիս է պատմական ստուգութիւն :